

Jehuda Hartman
Amikor antiszemita eszmék
és zsidó törvények találkoznak
– Magyarország esete

„Amikor Méhely professzor ugyanazt akarja, mint a Tóra” – ilyen címmel jelent meg egy vezércikk a *Zsidó Újságban* (*ZsÚ*), a magyarországi ortodox közösség hetilapjában¹. Hogyan reagáljunk arra, amikor Méhely professzor céljai hasonlítanak a Tóra törvényeire? – teszi fel a kérdést a szerző. Az 1930-ban közzétett cikk Méhely Lajos neves budapesti zoológiaprofesszorra hivatkozik, aki antiszemita nézeteket vallott, és egyike volt Magyarországon a fajelmélet fő támogatóinak. Az ortodox írás válasz volt Méhelynek egy, a *Pester Lloyd*-ban közzétett cikkére, amelyben a magyar faj tisztaságának megőrzése mellett szállt síkra. Azt állította, hogy a zsidó vér súlyosan árt a magyar fajnak, ezért a vegyes házasságokat be kellene tiltani. Mivel a zsidó törvény (a haláha) kifejezetten tiltja a zsidók és nem zsidók közötti házasságot, a *Zsidó Újság* azt az elgondolkodtató dilemmát fogalmazza meg, hogy egy ortodox zsidónak vajon támogatnia kell-e a javaslatot, lévén hogy az egybeesik a zsidó törvénnyel, vagy pedig elleneznie kell, mert a gyűlölet motiválja. Mi esik nagyobb súllyal latba, a motiváció vagy a végeredmény? Ha Méhely követelését elfogadják, akkor mindenesetre a zsidó közösséget éppen a haláha előírásainak megfelelő módon válik el a keresztény közösségtől.

A modern antiszemita azt állították, hogy a zsidók káros hatással vannak a keresztény társadalomra, elkülönülten kell őket tartani, és nem engedni, hogy keveredjenek másokkal. Istóczy Győző (1842–1915), a magyar antiszemita párt megalapítója úgy vélekedett, hogy még a kikeresztelkedésnek sincs hatása a zsidókra, akik soha nem fognak megváltozni². Így továbbra is el kell különülniük a társadalom többi részétől, ugyanakkor a szeparálás régi, hagyományos zsidó eszme volt. Ezért érdekes megvizsgálni, hogy vajon az ortodox emberek láttak-e valamilyen előnyt néhány antiszemita nézetben, és milyen mértékben.³

A rabbik tudatában voltak ennek a paradox hely-

zetnek. A bibliai Eszter könyvét alkalmazták példaként a romboló helyzetekből való csodálatos megszabadulásra. A történet helyszíne az óperzsa birodalom. Ahasvérus király Hámánt nevezi ki első miniszterének. Hámán meg akarja ölni Mordehajt, a zsidó bölcsét és az összes zsidót a birodalomban. Mordeháj egyszer meghívást kap a királyi palotába egy ünnepségre, de vonakodik odamenni, és Hámán sem akarja, hogy részt vegyen rajta. Jehuda Cvi Blum (1872–1917) észak-magyarországi (szlovákiai) rabbi 1909-ben ezt írta: „A zsidó bölcsek (cadikim) a legtöbb esetben egyetértenek az antiszemitákkal. Mindketten meg szeretnék akadályozni, hogy a zsidók orvosok vagy ügyvédek legyenek, bár teljesen más okokból, mint ahogyan az Ahasvérus ünnepségén is történt. Hámán gyűlölte Mordehajt, és nem akarta, hogy részt vegyen az ünnepségen, Mordeháj pedig megtagadta részvételét, mert nem akart nem kóser ételt enni.”⁴ A nyíregyházi Shalom Vieder rabbi (1865–1944), aki a holokauszt áldozatává vált, purim idején, az Eszter történetéről való megemlékezés ünnepén beszédet tartott. A történetről szólva azt a megjegyzést tette, hogy a 19. század második felében egyezés volt Hillel Liechtenstein rabbi (1814–1891), a szélsőséges magyar ortodoxok vezetője és az antiszemita Istóczy között, mindketten ellenezték a zsidók emancipálódását és felsőfokú oktatását.⁵

Nem újonnan merült fel az a kérdés, hogy elfogadható-e a zsidó vallásgyakorlás előmozdítása világi, jogi eszközökkel. A dualizmus korában Magyarországon folytatott liberális politika biztosította a zsidók emancipációját (1867-től), és szívesen látta őket a fellendülőben lévő modern gazdaságban és kultúrában. A 90-es évek elején a magyar liberálisok megpróbálták kiterjeszteni a világi törvények hatókörét, a polgári házasságkötés bevezetését javasolták, és a zsidó vallás számára a „recepta religio” státuszának biztosítását (az elfogadást).⁶ A zsidó egyének számára egyenlő jogokat biztosítot-

tak 1867-ben; a zsidó vallást azonban elismerték (megtúrt vallás), de nem vált befogadottá (bevett vallás). Az elfogadás szimbolikus aktusán túl az új státusz többek között anyagi támogatást biztosított a közösségeknek, a két zsidó irányzat főbbijai számára pedig helyet a felsőházban. De a vegyes házasságok előmozdítására is várakozással tekintettek. Az ennek elfogadására irányuló törvényjavaslat olyan, zsidókat támogató törvényt jelentett, amely a vallás szempontjából kedvezőtlen volt, míg Méhely javaslata olyan zsidóellenes törvényt képviselt, amely vallási szempontból kedvező volt. A neológ irányzat üdvözölte az elfogadásra irányuló kezdeményezést, az ortodoxok viszont hosszú kampányt folytattak ellene.⁷ Az ortodox berendezkedéshez ragaszkodók úgy akarták megakadályozni a vegyes házasságokat, hogy kitarítottak előnytelen jogi státuszuk mellett. Volt azonban egy Ehrentheil Móricz által vezetett kis ortodox csoport Budapesten, amely támogatta az elfogadást, annak ellenére, hogy esetleg visszaüt, mivel úgy gondolták, hogy a zsidóknak önként kellene tartózkodniuk a vegyes házasságoktól, nem pedig jogi eszközökkel kellene kényszeríteni őket erre.⁸

Az Osztrák-Magyar Monarchia korszakában (1867-1918), amikor az antiszemita érzelmek kevesebb zavart okoztak, ez a dilemma ritkán került elő. De a monarchia összeomlása és az azt követő zűrzavar után a zsidó közösség a zsidóellenes érzelmek erősödését tapasztalta, mind a közvélemény, mind a hatóságok oldaláról, és ez egyre nyilvánvalóbbá vált.

A dualista évek időszakában a zsidók kényelemben és biztonságban érezték magukat, mivel a helyzetük a szomszéd országokhoz képest igen előnyös volt, és ez a magyar nemzet irányában erős kötődést váltott ki. A magyar zsidók a „magyarosodási terv” révén beléptek a modernitásba, ami ahhoz vezetett, hogy azonosultak a magyar nyelvvel, kultúrával és a nemzeti célokkal. Az elmagyarosodással létrejött egy egyedülálló és átfogó részvétel a gazdaságban és a kultúrában, és egy viszonylagos eltávolodás a külföldi zsidóságtól. A történész Jacob Katz ezt írta: „Az első világháborút megelőző években a magyar zsidók kulturális azonosulása jobban sikerült, mint Európában bármely más zsidó közösség esetében... A magyar zsidók döntő hatást gyakoroltak a magyar kultúra és társadalom alakulá-

Diusincski Mihály rabbi

sára a dualista korszakban. Hozzájárulásuk az ország modernizálódásához nagyobb volt, mint bármely más zsidó közösség hozzájárulása környezetének a fejlődéséhez.⁹

A modern kor átalakította a vallási értékeket a liberalizmus, emancipáció, asszimiláció és nacionalizmus világi kategóriáinak irányában. Sok zsidó üdvözölte a modernitást, nagyra értékelte a lehetőségeit, kész volt elhagyni a rég járt utakat és csatlakozni hozzá. A neológ irányzatnak a modernizálódás alkotta a fő célját, az ortodoxok viszont elvetették azt és visszavágytak a modernitás előtti életstílusba. A rabbinikus elit ellenezte a zsidó emancipáció eszméjét és nem értett egyet semmilyen törekvéssel, amely az őket a szomszédaitól elválasztó falak gyengítésére irányult.

Az 1867-es emancipációs törvény fontos mérföldkő volt a magyarországi ortodox zsidók modernizálódásában. Sok ortodox zsidó attitűdje rövid idő alatt jelentős változáson ment keresztül. Sokan közülük, különösen a közép-nyugati ország-részekben (nyugati orthodoxia) fokozatosan egyre modernebbekké váltak, szívesen vállalták a magyarosodást és számos úton-módon megteremtettek egy modern orthodoxiát. Miközben fenntartották vallásuk gyakorlását, a modern ortodoxok álláspontja a magyar államról, nemzetről, világi oktatásról és antiszemizmusról jelentősen eltért a régtől fogva magukénak vallott hagyományos felfogástól. A modernizálódó orthodoxia megközelítésmódja pragmatikus volt: nem dolgoztak ki ideológiát az alátámasztására, ahogyan azt a német neo-orthodoxok tették, de valójában felvállalták az új korszakot. Nem bocsátkoztak a radikális modernitásellenes irányzatok bírálatába azok keretein belül, de különböző formákban hasonlóképpen gondolkodtak és cselekedtek, mint neológ riválisaik.¹⁰ Másrészt viszont, különösen az észak-keleti területeken (keleti orthodoxia) az ortodox közösségek hajlottak arra, hogy ragaszkodjanak a régi utakhoz.¹¹ Különösen a keleti orthodoxián belül egy radikálisan konzervatív csoportot alkotó ultraorthodox zsidók vetették el kifejezetten a magyarosodást és a modernizációs folyamatokat.¹²

1868-ban, az emancipációt követően, egy országos rabbikongresszus megkísérelte megerősíteni az országos zsidó szervezetet, hogy képviselje a közösséget a hatóságokkal szemben. De a neológok és az

orthodoxok közötti áthidalhatatlan nézetellentétek oda vezettek, hogy szakadás következett be, és létrejött két külön szervezet, amelyek évtizedeken át elkeseredett vitákat folytattak.¹⁵

A jelen tanulmányban azt szeretném a közép-pontba állítani, hogy az orthodox zsidók milyen módokon birkóztak meg azzal a paradoxonnal, hogy az általuk határozottan ellenzett antiszemita ideológia olyan elemeket tartalmazott, amelyek összeegyeztethetőek voltak a hagyományos zsidó nézetekkel. Két esetet vizsgálunk meg, amikor az antiszemita törvényhozás látszólag átfedésben állt a zsidó érdekekkel. A *Numerus clausus* törvényt (1920), és a vegyes házasságok tilalmát a *Harmadik zsidó törvényben* (1941); mindkettő hosszú ideig foglalkoztatta a zsidó közösséget.

A NUMERUS CLAUSUS

A központi hatalmak veresége az I. világháborúban és a trianoni békeszerződés (1920) radikális változásokat idézett elő Magyarországon. A győztes antant hatalmak arra kényszerítették az országot, hogy lemondjon a háború előtti területének kétharmadáról és lakosságának mintegy 60 %-áról. A zsidó népesség összetétele nagy változáson ment keresztül: sok keleti orthodox és majdnem az összes ultraorthodox zsidó Románia és az újonnan létrejött Csehszlovákia állampolgárává vált. A Trianon utáni Magyarország zsidó közösségei nagyjában és egészében a nyugati orthodoxiához tartoztak. Az orthodox irányzat elveszítette többségi helyzetét a neológ irányzathoz képest.¹⁴ A háborút követő súlyos válság a zsidóellenes érzelmek felerősödését hozta magával, ami hamarosan átváltozott intézményesített antiszemitizmussá.

1920 szeptemberében az országgyűlés törvénybe iktatta a *numerus clausus* törvényt, amely kimondta, hogy a különböző „népfajok és nemzetiségek” tagjainak az aránya a felsőoktatásban tanuló diákok körében nem haladhatja meg az összlakosságban betöltött arányukat.¹⁵ A törvényhozás célja hivatalosan annak szükséglete volt, hogy a Magyarországra kényszerített békeszerződés folytán elveszített nagy földterületek miatt lecsökkent adminisztrációnak megfelelően visszaszorítsák a fehérgalléros alkalmazottak számát. A másik érvnyesített indok az volt, hogy korlátozzák az egyetemisták számát a megbukott Kun Béla-féle Tanácsköztársaságban betöltött központi szerepük miatt (1919).¹⁶ A felsőoktatási intézményekben a zsidó diákok aránya kb. 26 % volt (pl. az 1917/18-as tanévben jogot 21 %, gyógyszerészetet 37,3 %,

orvostudományt 56,1 %, műszaki tudományokat 37,3% tanult), míg a zsidók százalékos aránya az össznépességben mintegy 5 % volt.¹⁷

A törvény szövegében nem szerepelt a „zsidó” kifejezés, de világos volt, hogy a zsidók voltak a célpontjai és egyedül rájuk vonatkozott negatív módon.¹⁸ Hosszú távon azt a hatást várták el tőle, hogy minden felsőfokú végzettséget igénylő szakmában korlátozódjon a zsidók száma. Ez a törvény, mely majdnem egy évtizedig hatályban volt, az első szakítást jelentette az 1867-es emancipációs paktummal, és az első zsidóellenes törvény volt Európában az első világháborút követő időszakban.

A törvény komoly csapást jelentett a liberális neológ irányzat számára, amely kitért a szorgalmazta a zsidók integrációját az élet minden területén. Komoly károkat volt képes okozni a polgári zsidó középosztálynak, míg az orthodoxokra gyakorolt hatása elhanyagolható volt.¹⁹ Az utóbbiak szellemi vezetői az asszimilációhoz vezető utat látták a felsőoktatásban és ellenezték azt. A felsőfokú intézményekben tanuló, az orthodox irányzathoz tartozó diákok száma következképpen meglehetősen alacsony volt.

1868-tól kezdődően a magyar zsidók két különböző ideológiájú versengő szervezetre oszlottak, a neológokra és az orthodoxokra. A magyar orthodoxia ragaszkodott a hagyományos utakhoz és a tizenkilencedik század második felében kidolgozott egy ideológiát nemcsak a keresztény világtól, hanem az egyéb zsidóktól való elkülönülésre.²⁰ A zsidó hagyomány továbbá mindig támogatta a felelősségérzetet a közösség tagjai irányában. Azt követelte meg a zsidóktól, hogy akadályozzák meg, hogy hittársuk áthágja a törvényt. Mivel a világi oktatásra negatívan tekintettek, a *numerus clausus* törvény eszerint távol tartaná a zsidókat bűnök elkövetésétől, vagyis nincs értelme a bírálatának. Másrészt viszont a hagyomány hangsúlyozza a zsidó szolidaritás elvét is és ellenállásra szólít fel egy olyan törvénnyel szemben, amely kárt okoz a zsidó társaknak. Az új törvény dilemmája komoly fejtörést okozott a magyar orthodox közösségnek.

A neológ média, valamint a zsidó és nem-zsidó parlamenti képviselők tiltakoztak, de tényleges munkát a külföldi szervezetek fejtettek ki.²¹ A francia „Egyetemes Izraelita Szövetség” és a „Brit Zsidók Egyesült Bizottsága” panaszt nyújtott be a Népszövetséghez Magyarország ellen, azzal érvelve, hogy az megsérti a trianoni békeszerződés megállapodásait. Attól tartottak, hogy a törvény példaként fog szolgálni más országok számára is. A magyar zsidó vezetők ellenvetést tettek a beavatkozással szemben, mondván, hogy ez belső

Budapest 1928 január 13
5588. Táv.év. 20

40 HILÉR IV. évfolyam 2. szám.

יידישע צייטונג

ZSIDÓ ÚJSÁG

A magyar orth. zsidóság hetilapja. Megjelenik hetenként egyszer.

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
BUDAPEST, VII. SÍP-UTCA 10.
TELEFON: József 425-90.

ALAPITOTTA:
GROSZBERG LIPÓT ז"ל

ELŐFIZETESI DÍJ: I. ÉVRE P. 20.—
P. 10.—
KÜLFÖLDRE " " " P. 22.—
Postaszámjegyzékszám: 50791

Az ungvári orthodox főrabbi halála

— Tudósítás a 4. oldalon. —

Ujabb pogrom Kischinewben

Bukarest, jan. 12 (A „Zs. Ú.” tudósítójától.) Hétfő este Kischinewben, Besszarábia fővárosában véres tüntetések folytak a zsidó lakosság ellen.

Diáksportok megrö-

hanták a zsidó járó-
kelket és azokat vé-
resre verték.

Ugyanez volt a soruk a pályaudvaron megerkező zsidóknak.

is. Több zsidó sebesült kénytelenek voltak a mentők a kórházba szállítani. A diákok a velük szembeálló rendőrök löttek és közülük néhányat megsebesítettek.

Erkölcsei szempontok a numerusz klauzusznál

Nem politikai, nem is speciálisan orthodox szempontból, hanem kizárólag erkölcsi és általános zsidó szempontból érdekel bennünket a képviselőház közoktatási bizottságának ülése, amelyen a numerusz klauzusz módosításáról szóló törvényjavaslatot tárgyalták. Erkölcsi szempontból öröndetes, hogy végre a kormány is bevallja, hogy a numerusz klauzusz törvénye a zsidóság ellen irányult. Az 1920 : XXV. tc. ugyan nem szól a „zsidóságról”, csak „nemzetiségekről” és „fajokról” és azok között kontingentálja az egyetemi hallgatók számárányát, de valójában a helyzet ugy alakult, hogy az elmúlt hét esztendő alatt a Magyarország területén élő nemzetiségek sorából egyetlen panaszhang sem hallatszott: egy román, tót, német szülő sem panaszkodott eddig, hogy fiai nem vették fel nemzetisége miatt az egyetemre. Így állapította ezt meg Rassay Károly nagy ellenzéki beszédében. Csak a zsidóság panaszkodott, a numerusz klauzusz miatt és tiltakozott az ellen, hogy jogfosztási szá dekából felekezeti vallási faji és nemzeti alapon helyezték S bár ez így volt,

mégis, ha Magyarország kormányfői megjelennek Genfben, a leghatározottabban jelentették ki mindig, hogy szó sincs arról, mintha a törvény csak a zsidóság ellen irányulna. Mi tudtuk, hogy ez nincs így, de kifejezett államférfiak helytelen beállítást kellett mégis elfogadnunk.

Most végre az illetékes miniszter is kijelentette, hogy a numerus klauzusz törvénye a zsidóságot másodrangú polgári réteggé fokozta le és ezért is szükséges módosítani a törvényjavaslatot.

Tudjuk, hogy a módosítás a Népszövetségél Magyarországot ellen az eredményt benyújtott petíciónak az eredménye. A magyar zsidóság tiltakozott mindenféle külső beavatkozás ellen. Nem mintha nem ismerné el bármilyen erkölcsi testület jogát, hogy bírhol fellépő jogtalanság ellen tiltakozzék. Hanem azért, mert tudta, hogy ilyen külföldi beavatkozás eredménye rendszeren egy hipokrizis. Példa erre Románia. Fél-század óta, a berlini kongresszus óta, külföldi nyomás alatt minden alkalommal csak „sz idegenek” ellen hoz megszorító rendelkezéseket,

sohasem kimondottan a zsidók ellen — de a benszült zsidókat is idegeneknek minősíti.

Külföldi intervencióra a kormány azután végre mégis elhatározta a módosítást. Mennyivel szebb, mennyivel nemesebb lett volna, ha a módosítást az ország zsidósága vihathatta volna ki. De mert a külföldi vita ki, lett belőle egy „romániai” módosított törvényjavaslat. A miniszter kijelenti, hogy az új törvény a zsidóságnak numerikus előnyt nem ad, csak eltorli a nemzetiségi szelekcióit és helyette behoz egyéb megszorításokat.

Az ilyen ürügy alatt történő numerus klauzusz módosítás talán még kevésbé egyeztethető össze az etnikával, mint a régi törvényjavaslat.

Erkölcsei szempontunk és zsidó önzertlünk tekintetében tehát a numerus klauzusz módosítása semmiféle tekintetben nem megnyugtató.

Csak azt nem tudjuk, miért nem hoznak oly törvényt, mely szerint felekezeti és osztálykülönbség nélkül — mindenkit felvesszék az egyetemre a miniszter engedélyével?

pontját fejezte ki és nem a sajátját.²⁵ Később Hartstein, az egyetlen orthodox tisztségviselő, aki említést tett a törvényről, azt állította, hogy ha gazdasági megfontolások kényszerítették ki a törvényt, akkor az a kormány ügye és az orthodoxia nem avatkozik bele, különösen, ha bebizonyosodik, hogy az egyeteméről nem-zsidókat is elutasítanak.²⁶ Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy az Orthodox Iroda közömbös volt a törvénnyel szemben. Tudatában volt annak a ténynek, hogy az antiszemitizmus egységérzetet teremt és növeli a kölcsönös felelősségérzetet. Korein Dezső publicista, a Központi Iroda tagja, később azt a megjegyzést tette, hogy antiszemitizmus mindig létezett és létezni fog, de van egy jó oldala, hogy megerősíti a zsidók közötti köteleket és visszatéríti őket a hitükhöz.²⁷ A rabbinikus vezetőség főként azzal foglalkozott, hogy megerősítse a vallást és támogassa a hagyományoknak megfelelő gondolkodást. Ennek megfelelően a rabbi elitje csendben maradt; nehéz lenne találni bármilyen hivatkozást erre a kérdésre a rabbinikus irodalomban.

Az orthodox vezetőségtől eltérően a „Zsidó Újság” c. hetilap más utat választott: következetes és hosszas kampányt folytatott a törvénnyel szemben. Ugyanakkor bírálatot gyakorolt a Központi Iroda közönyös hozzáállásán is. A „Zsidó Újság” 1925-től kezdve jelent meg Budapesten, Magyarország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállásáig.²⁸

probléma, amit Magyarországon belül kell megoldani. Nézetük szerint az óvásba való beleegyezés nem lenne lojális aktus saját országukkal szemben.²² A szervezetek az ellenvetés ellenére eljártak, és a törvényt 1928-ban revideálták is. A módosított törvény értelmében a felsőfokú képzési intézményekbe való felvétel feltételeit társadalmi-gazdasági tényezőkre alapozták, nem pedig nemzeti-fajakra, mint előzőleg.²³

Hartstein Lajos, a Központi Orthodox Iroda elnökhelyettese 1927-ben egy magas rangú kormánytisztviselőnek azt mondta, hogy az orthodoxiának nincs problémája a numerus klauzusz-szal mint olyanul. Úgy tekintik, mint szükségszerű választ a gazdasági helyzetre, bár azt gondolják, hogy az egyetemi felvétel faji alapon történő meghatározása megalázó.²⁴ Néhány nappal később a cionista újság azt írta, hogy Hartstein az Iroda hivatalos állás-

A magyar nyelven megjelenő hetilap az egyetlen orthodox újság volt az országban.²⁹ Nem az Orthodox Irodához tartozott, de próbálta követni annak politikáját. A hetilap legtöbb olvasója a nyugati orthodoxia irányzatához tartozott és hasábjai az ő világukat tükrözték. 1928-ban reagált arra a Felsőházban folyt vitára, amely a numerus klauzusz finomításáról szólt: „annak ellenére, hogy az orthodoxia nem közvetlenül érintett a törvény által, a javasolt változtatással minden zsidónak törődnie kellene. Nem demagógok vettek részt a vitában, hanem a tudomány és az egyházak előljárói, s mindnyájan mélyről fakadó előítéleteiket fejezték ki a zsidókkal szemben. Naivitás azt hinni, hogy a gazdasági nyomás átváltoztatása a zsidó közösségre gyakorolt gazdasági nyomással meg fogja oldani a keresztények gazdasági problémáit. A változtatás nem fog javítani a zsidó diákság helyzetén, viszont lehetőse-

get nyújt arra, hogy ismét támadást intézzenek a zsidó népeesség ellen.”³⁰

A hetilap láthatóan aggódik a zsidó diákok sorsáért és érdekelt annak javításában. 1928 októberében, amikor beszámol a keresztény diákok által vezetett zsidóellenes megmozdulásokról, az újság hozzátette: „Fáj nekünk a numerus clausus, – bár az orthodoxiát talán nem érinti oly közvetlenül.”³¹

Miért vett fel a „Zsidó Újság” ilyen harcias álláspontot abban a kérdésben, amely lényegében ellentétben áll a neológ-liberális körökre volt hatással?

Ennek egyik fontos oka abban rejlett, hogy a törvény magába foglalta azt, hogy a zsidók külön fajta vagy idegen nemzeti kisebbséget alkotnak. A magyar zsidók önmagukat a magyar nemzetben belüli vallási felekezethez tekintették, olyanoknak, mint a katolikusok vagy a reformátusok. Gondosan kerülték azt, hogy úgy említsék magukat, mint nemzeti vagy etnikai kisebbséget. A saját szemükben „zsidó hitű magyarok” voltak. Hartstein Lajos így nyilatkozott: „Az orthodox zsidóságnak nincsen kifogása az egyetemi numerusz klauzusz ellen... De megaláztatón tartja az orthodox zsidóság azt, hogy a törvény keretén belül, faji szempontból bírálják el a felvételre jelentkezőket. A zsidók magyaroknak érzik és vallják magukat, ők nem zsidó fajuk, hanem zsidó felekezetűek.”³²

A dualizmus korában az állam is magyaroknak tekintette őket. A Központi Statisztikai Hivatal által végzett népszámlálásokban is magyaroknak számítottak, eltérően más kisebbségektől (szlovákok, románok, szerbek, svábok, rutének). A *numerus clausus* hirtelen „másoknak” tekintette őket, elmentetben azzal, ahogyan önmagukra tekintettek. A trianoni Magyarországon az orthodox zsidók többsége osztotta ezt a nézetet és sértve érezte magát a törvény által.

Országukhoz lojálisak lévén inkább magyar szomszédaik tudatára hivatkoztak, mintsem a külföldi zsidók segítségéhez folyamodtak volna. Az orthodox hetilap ezt írta: „Szüntelenül kell hangoztatnia, hogy az *állami erkölcs* alapjával össze nem egyeztethető – egyes, minden terhet viselő, minden kötelességet teljesítő polgárainak jogi lefokozása. Az állami erkölcs diadalával kapcsoljuk össze a zsidó jogegyenlőségnek reményét és követelményét. És e tekintetben sokkal többet várhatunk dr. Serédi Jusztinián hercegprímástól mint Lucien Wolf-tól.”³³ Ő Eminenciája éppen szerdán mondotta a felsőházban: **Magyarországot csak erkölcsi alapon és az erkölcs segítségével lehet újjáépíteni**.³⁴

Mint említettük, a Zsidó Újság bírálta a zsidó vezetés közönyösségét. Amikor tudósított a törvény módosításának az országgyűlésben folytatott vitá-

járól, az újság megjegyezte, hogy a vitát Anglia nyomására folytatták le, és sokkal jobb lett volna, ha a magyar zsidó közösség tevékenysége váltotta volna ki.³⁵

Egy 1928-ban megjelent szerkesztőségi cikk, amelynek az volt a címe, hogy „A numerus clausus erkölcsi aspektusai”, úgy érvelt, hogy a diszkriminatív törvényt úgy erőltette rá a hatalmon lévő párt erkölcstelen módon a kiszolgáltatott helyzetűre, ahogyan a győztes antant hatalmak a trianoni békeszerződést kényszerítették rá a gyenge Magyarországra. A hírhedt békeszerződés és a *numerus clausus* összehasonlítása azt a célt szolgálta, hogy meggyőzze a közvéleményt arról, hogy a törvény teljesen elhibázott és erkölcstelen. Trianon megsemmisítő következményeit követően a magyarokat egyesítette az az érzés, hogy a békeszerződés egy katasztrofális és szégyenteljes botrány.

Ám a hetilap kampányának nem az egyedüli oka volt a magyarságérzet. A hagyományos orthodox nézet elsődleges fontosságot tulajdonított a Tóra és a hozzá kapcsolódó irodalom tanulmányozásának, viszont elvetette a világi oktatást. Másrészt a modern orthodox irányzatok másféle nézetet tükröztek. A „Zsidó Újság” és elődje, a „Zsidó Híradó” (ZsH), amely az 1891 és 1916 közötti években jelent meg, éveken keresztül pozitív hozzáállást tükrözött az európai kultúrával, a közoktatással és a világi ismeretekkel szemben. Antiszemita eseményekről szólva az újság gyakran megjegyezte, hogy az ebben résztvevő emberek nem műveltek; egy művelt személy elhatárolódik az előítéllettől és a gyűlölettől.³⁶ Kutatókról, tudósokról, egyetemi oktatókról a nekik kijáró nagyrebecsüléssel és tisztelettel tesznek említést.³⁷ Gyakran tükröződik az írásokban a nyitott megközelítés a világi és az európai kultúra és annak erkölcsi értékei irányában.³⁸ A cikkek időnként hivatkozásokat tartalmaznak az európai irodalomra és történelemre.³⁹ Előfordulnak a cikkekben latin közmondások és szólások, ami igen szokatlan az orthodox diskurzusban.⁴⁰ Amikor a hagyományos nevelésnek szentelt lengyelországi rabbigyűlésről közölnek tudósítást, az újság azt fűzi hozzá, hogy a rabbik ott felelősebbek (mint Magyarországon), megvitatták a világi oktatás fontosságát általában, és foglalkoztak a nők iskoláztatásával is.⁴¹ Az az egyetemes kultúrához és a modernitáshoz való nyitott megközelítés, ami a nyugati orthodox médiában megnyilvánul, nem jellemző a keleti orthodoxiára. Ez a modernitás előtti korokban nem általános új értékelése a tudásnak és az erkölcsi értékének további okát képezte annak, ahogyan a Zsidó Újság foglalkozott a tanulásra és kultúrára szomjazó zsidó diákokkal.

Végül úgy tűnik, a hetilap álláspontja az volt, hogy túllép az elkeseredett orthodox-neológ vitán és ragaszkodik a zsidó szolidaritás hagyományos elvéhez. Éveken keresztül kifejezésre juttatta érdeklődését a rivális oldalon álló diákok sorsa iránt és szolidáris volt helyzetükkel.

Haller István korábbi vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki hatályba iktatta a *numerus clausus*-t 1920-ban, 1927-ben úgy nyilatkozott, hogy a törvény szándéka a keresztények védelme volt és nem a zsidók megsértése. A cikk csodálkozását fejezi ki, hogy a miniszter hogy mondhatott ilyet, amikor senki más, csak zsidó diákok kényszerülnek külföldre tanulni. Az írás foglalkozik azokkal a problémákkal és nehézségekkel is, amelyekkel egy zsidó diáknak szembe kell néznie.⁴² Egy korábbi cikk beszámol egy látogatásról az olaszországi Páduában, és tudósít a helyi egyetem magyar diákjairól, akik úgy látják, hogy a Száműzetés évei elmúltak, de ők hirtelen ismét száműzetésben találják magukat.⁴³ A cikk utal rá, hogy a fiatalok nem orthodoxok voltak, hiszen az utóbbiak tudatában vannak a folytonos száműzetetésnek. Az írásban tükröződik a diákok helyzete miatt érzett aggodalom. Másrészt viszont a Budapestről Páduába költözésnek menekülésként való felfogása Magyarországot mint hazát tünteti fel. Ez megegyezett az orthodoxok által is osztott zsidó nézettel, miszerint az aktuális problémák ellenére Magyarországra még mindig mint hazára kell tekinteni.

Amikor 1932-ben a debreceni egyetemen támadás érte a zsidó diákokat zsidóellenes keresztény diáktársaik részéről, az újság ismét együttérzését fejezte ki szorongatásuk miatt.⁴⁴ 1933 végén Budapesten a zsidó egyetemistákat arra kényszerítették, hogy az előadóterem bal oldalán kijelölt székekre üljenek. Az újság így tette szóvá az eseményt: „A budapesti műegyetemen e héten megcsinálták a gettót”. A cikk felidézti az 1516-os lateráni zsinat határozatát, amely a velencei zsidók lakhelyét egy meghatározott területre korlátozta, amelynek folytán kialakult a „gettó” kifejezés. Úgy látszott, folytatja a cikk, hogy a sötét középkor véget ért és azt leváltotta a felvilágosodás új korszaka, de kiderült, hogy még mindig él az emberek között a legprimitívebb gyűlölet.⁴⁵ Az egész Budapesten a zsidó diákok elleni, az eltávolításukra irányuló megmozdulásokról és tüntetésekről szóló átfogó beszámoló is a diákok szemszögéből íródott. Az egyetemi hatóságok próbálták a törvényes rendet helyreállítani, de elég kevés sikerrel.⁴⁶

Bár a felsőfokú intézményeket látogatók túlnyomó többsége a neológ irányzathoz tartozott, a helyzetükkel való terjedelmes és részletes foglalkozás a

hetilapban odafigyelést és együttérzést tükröz. A cikkek a megkülönböztetést pozitív és érzellemmel teli módon, a diákok szemszögéből írják le, az ő oldalukon állva.

Bethlen István miniszterelnök (1921-1931), aki nek a politikája viszonylag mérsékelt volt, megkísérelte ellenőrzés alatt tartani a szélsőjobb oldalt és stabilizálni a nemzetgazdaságot (konszolidáció) a háború viszontagságait és következményeit követő időszakban. Az elért stabilitást viszont lerombolta a harmincas években bekövetkező gazdasági válság. A náci párt németországi felemelkedését követően a magyarországi német-sváb kisebbség, más európai német kisebbségekhez hasonlóan, átvette a pronáci ideológiát (volksdeutsch). Ezek a fejlemények károsan hatottak a magyar zsidóság helyzetére.

Ennek első jele az volt, hogy megkezdődött a *numerus clausus* visszaállítása. Amikor 1931 augusztusában Károlyi Gyula kapott miniszterelnöki kinevezést, a „Zsidó Újság” reményét fejezte ki, hogy a helyzet javulni fog, de azt is megjegyezte, hogy az újonnan kinevezett oktatásügyi miniszter az egyetemek mellett ki akarja terjeszteni a *numerus clausus*-t a középiskolákra is. A hetilap tudósított arról, hogy a miniszter azt állítja, hogy a kiterjesztés egyetlen kisebbséget sem hoz hátrányos helyzetbe, azonban, írja a lap, csak a zsidó középiskolai diákoknak fog ártani, akárcsak az egyetemi diákság esetében. A szerző hozzáteszi: „Ilyen esetekben nem helyezkedhetünk arra az intranzigens orthodox álláspontra sem, hogy legalább kevesebb zsidó fiú jár majd gimnáziumba. Mert ez a dolognak csak negatív oldala, nem valószínű, hogy a kimaradt gimnázisták jesivába fognak menni, s a tapasztalat azt bizonyítja, hogy a neolog cipész nem vallásosabb a neolog ügyvédnél. Az egész középiskolai numerusz klaususból maradt tehát csupán a *sértő s bosszantó tendencia*.” (kiemelés az eredetiben)⁴⁷

A szerző ésszerű álláspontot képvisel: a képzettség hiánya nem ösztönöz a hithez való visszatérésre. Neológ értelmiségek nagyobb valószínűséggel viszik előbbre a zsidó ügyet, mint a nem kiműveltek. Az ésszerűség és a racionalizáció Max Weber felfogásában a modernitás fő vonásait alkotják. Így a cikk egy az orthodoxia táborában meglévő modernizációs nézetet tükröz.

További fejtegetései is azt a tényt támasztják alá, hogy a nyugati orthodoxia csatlakozott a modernitás köréhez. A szerző, akárcsak az előzőekben, a megbántottság és megalázottság érzését juttatja kifejezésre; azonosul a magyar nemzettel és kultúrával, de kitagadottnak érzi magát.

A zsidók hagyományosan fel voltak készülve a

Budapest, 1941. június 10.
5701. Szólvai 15

III. évfolyam, 24. szám.

ORTHODOX ZSIDÓ UJSÁG

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
VI. EÖTVÖS-UTCA 26/c.
Minden hétre 20 P. Csekkszám: 50.791.

Felolvasó szerkesztő:
GROSZBERG JENŐ.
Telefon: 123-808.

ZSIDÓ LAP

Zsidó törvény és zsidótörvény

A kettő nem egy és ugyanaz. Az első az, amelyet több mint 3000 évvel ezelőtt a Sínáj hegyén vettünk át a Mindenhatótól és amelynek kinyilatkoztatását ünnepeltük a múlt heti fenséges Sovósajz ünnepünkön. A másik egész új keletű és az általános európai konstelláció szüleménye.

A zsidó törvény és a zsidótörvény közötti párhuzamvonás időszere ezen a héten, amidőn az utóbbi most olyszavalmat akar kodifikálni, amit az előbbi már évezredek előtt elrendelt: a vegyesházasságok eltiltását.

Mint hogy a vegyesházasság tilalma törvény, az egész probléma felvetése lényegében véve csupán erkölcsi szeméremből érinthet bennünket. Eppen ezért meg kell állapítanunk, hogy a zsidóságot ebből a szempontból tekintve sem érheti társadalmi kár vagy lealás. A történelem tanúsága szerint ugyanis a vegyesházasságok kultiválása és népszerűsítése nem zsidó oldalról indult ki. A XVIII. század végétől kezdtek hirdetni az emberi jogoknak a vallástól és a származástól való függetlenítését és így természetesen találak a különféle származású és felekezeti emberek összeházasításai lehetőségét. Egy anekdota szerint Napoleon zsidó-keresztényi kényeszerösszeházasítással akarja a francia nemzet egységét elősegíteni. 1807-ben mint francia császár összehívta az általa meghódított területek rabbiit, a testületet „szanhedrin” (szinódus) névvel ruházta fel és megkérdezte tőlük,

mi az álláspontjuk a vegyesházasság kapcsolatban. Erre ők kijelentették, hogy a polgári törvény intézményének engedelmessékednek, nem alkalmazták a vegyesházasságot kötéssel szemben a kiköszítést (cheter), de nem hajlandók vallási szertartással oltamerni ezt a kapcsolatot a házasságnak. Az utolsó száz esztendőben azután óriási módon megnőtt az ilyen házasságok száma. Számítatlan nem-zsidó család tragédiájának is előidézője lett. Megállapított nyert, hogy a zsidógyűlölet sok vezére vegyesházasságból származik. Még a háború előtt jelent meg egy Félix Theilhaber nevű német-zsidó íródtól egy könyv, amely erről a kérdéstről ilyen címen értekezett: „A német-zsidók tönkremenése”. Bebizonyította statisztikai adatok nyomán, hogy a vegyesházasságok horribilis száma maga után vonzza a német zsidóság teljes legyengülését. Ebben a statisztikában Magyarország már akkor is óriási számmal szerepelt.

A vegyesházasság ártott a zsidóságnak és most kiderül, hogy az európai társadalom is elutasítja magától. Hát tulajdonképpen kinek is kellett? Hisz ez az intézkedés olyan volt, mint ahogy a hagyomány a bűnecsábító szánt jelzi: légre csálja az embereket és azután vádolja őket. Ha tehát a mai korban szükségesnek tartják a vegyesházasságok megállítását, akkor nem szabad ezt egy percig sem lealásítani tekinteni, bár bizonyos mértékben a társadalmi egyenlőség megszüntetési módjának van színe. De viszont meg kell értenünk, amikor azt hangoztatják, hogy ez nem gyűlöletből történik,

hanem fejtvelemből. A fejtvelemből ilyen módjával megbarátkozunk. Mert csak az a fejtvelemből válogatunk nézve, amely a mindennapi életünket teszi lehetővé. 1875-ig Magyarországon még nem volt vegyesházasság, de azért a zsidóság nem erőte magát lealásza, legfeljebb az történt, hogy aki elhatározta magát vegyesházasságra, az ott hagyta a zsidó felekezettel. Ha törvényhozásunk most beírja azt, amit 40 évvel ezelőtt megengedett, akkor csupán azt kell mondanunk, hogy a vegyesházasság tilalmával a zsidó család élet bensősége csak nyert és kibővíthető úgy érezhetjük megunkat, mint egy kőr, akit nem tartanak melánk a családba való házasságra, – az elutasítás lehet elfogultság, lehet előítélet, de nem lealás az illetőre.

S vonjuk le az adott helyzethez azt a tanulságot, hogy ha már a zsidótörvény is eltiltja a vegyesházasságot, annál fokozottabban mértékben ragaszkodjék minden zsidó ember a zsidó törvényhez és a zsidó családnak ne legyen csupán zsidó egyéneknek az állam által elismert szövetség, hanem legyen Izrael vallásának, vallási szellemének, erkölcsének, törvényének szentjele.

Ragaskodjunk fokozottan a színáji zsidó törvényhez! Hisz a mai hullámzó időben a zsidóember lelki egyensúlyát csak mélyseges vallási felelőség képes megtartani és csak a mostani zivatrok közepette érezhetjük át fejlődésben azt, amit a szoltáros így fejez ki: „Isten számunkra erősség és erő, segítséget bajokban találhatunk nágyon, ezért nem félünk, midőn megváltozik a föld és midőn megváltoznak a hegyek, tengerek fenekén”.

denhatóban segített neki elviselni a nehézségeit. Ben Halpern így fejtegette ezt: „A premodern zsidókra az volt a jellemző, hogy ... védettek voltak a szégyenreakciókkal szemben. ... Olyannyira el voltak választva a keresztény társadalom róluk alkotott értékelésétől, hogy a kívülről jövő megálaszás nem könnyen tudott áthatolni kultúrájuk védvonalán.”⁴⁹

A modern zsidók viszont másképpen reagáltak, hiszen bíztak a látszólag felvilágosult társadalomban és nagyra értékelték azt. A vallásnak és az egyházi hatóságoknak a szerepe lehanatlatlan volt és ez azt a reményt keltette, hogy a régi ellentétek fokozatosan eltűnnek. Nyugaton és Közép-Európában a zsidók úgy érezték, hogy az ész és a felvilágosodás lép a tudatlanság és az előítéletek helyére. Úgy tűnt, hogy a környező társadalmak végül elfogadják őket. Elfogadásra és egyenlőségre vágytak és készen álltak arra, hogy megfizessék ennek az árat. Elvesztették immunitásukat, és antiszemita támadásokkal szembesülve szégyent éreztek és sértettséget. Frustráltak vették észre, hogy a zsidóellenes érzelmek nem tűntek el, csak formát váltottak. Halpern a továbbiakban ezt írja: „A legáltalánosabb jele annak, hogy egy zsidó közösség modernné vált, az, hogy az inzultusokra és rágalomokra szégyenkezéssel reagál.”⁵⁰

A neológ zsidók arra törekedtek, hogy integrálódjanak az országba és előljártak a modernizációban. Konrád Miklós kimutatta,

gyűlöletre és nem váltak kiabrándulttá, ha ezzel találkoztak. „Minden nemzedékünket megpróbálják tönkretenni és Hashem (Isten) óv meg minket a kezűktől”, éneklük minden évben a széder estén. A modernitást megelőző korokban a zsidók virtuális falakat emeltek, mely elválasztotta őket a környező társadalomtól. Ezek a védőfalak megóvták őket nemcsak a külső hatásoktól, hanem a szégyentől és megalázástól is. A premodern zsidó, amint Jacob Katz írta, egy „belső világban” élt, környezetétől elszigetelten, és problémái ellenére sajátosnak és privilegizálnak érezte magát. Az őt körülvevő társadalom „létszférát” biztosított a számára, de érzelmi és szellemi életét nagyrészt a hittársaival osztotta meg. A külvilág negatív hozzáállása és megvetése nem sértette őt, hiszen az a világ az ő szemében nem volt értékes és nagybecsülésre érdemes.⁴⁸ Nem várt tőle semmit, ezért nem is csalódott benne. A teológia érveket nyújtott és értelmet adott a száműzetetésnek és a szenvedéseknek, és hite a Min-

ja, hogy a neológok táborában az 1890-es évek végétől kezdve egyre gyakoribbá és nyíltabbá vált az érzelmi sértettség, illúzióvesztés és reményvesztettség.⁵¹ Szabolcsi Miksa (1857-1915), korának legjellegesebb zsidó publicistája és az Egyenlőség c. neológ hetilap szerkesztője ezt írta: „Nem akarnak bennünket. Mi igenis örömet közeledünk feljűk, és mikor azt hisszük, hogy elértük őket, visszalöknek, csúffá tesznek... Soha sem fogjuk megnyerni tetszésüket... Bármint cselekedjünk, szerintük nem jól cselekszünk, s ha még oly dicső dolgokat művelünk, nem tudják leküzdeni ellenszenvüket. Miért van ez így?”⁵²

Így a „Zsidó Újság” fent említett szerzőinek érzelmi reakciója a nyugati orthodoxia új, modern, a hagyományostól eltérő megközelítésének tudható be.

A *numerus clausus* törvény, az első zsidóellenes törvény az első világháború utáni Európában, mind a neológ, mind a világi zsidók számára komoly csapást jelentett. Az orthodox zsidókat viszont alig

érintette. Az Orthodox Iroda és a rabbinikus vezetés a törvénnyel szembesülve meg sem szólalt, míg az orthodox hetilap következetes harcot folytatott ellene. A „Zsidó Újság” elégedetlenségét fejezte ki a hivatalos orthodox állásponttal szemben és egy független és ésszerű irányvonalat követett. A törvény bírálata a hetilapnak a magyarsággal való azonosulásából adódott. Tiltakozott a zsidóknak a nemzet testéből való olyan szándékolt kizárása ellen, ami nem-magyarként határozta meg őket. Szerepet játszott ebben az álláspontban a nyugati orthodoxiának a modernitáshoz, a világi oktatáshoz és a kiművelt emberekhez való pozitív hozzáállása is. Úgy tűnik, hogy ezen túlmenően ebben a kérdésben a hetilap háttérbe tolta az orthodox-neológ vitát is és inkább a hagyományos zsidó szolidaritás elvéhez ragaszkodott.

ZSIDÓELLENES TÖRVÉNYHOZÁS

1938-tól kezdődően Magyarországon egy egész sor zsidóellenes törvényt léptettek életbe. Ezek kezdetben lényegében azt célozták, hogy csökkenjen a gazdaságban és a társadalomban a zsidók befolyása. Zsidók százezreinek a gazdasági helyzete rohamosan rosszabbodott. 1941-ben az ún. *Harmadik zsidó törvény* átvette a nürnbergi törvények (1935) faji megkülönböztető jellegét. A fő kérdést a zsidók és a keresztények házasságának megtiltása alkotta. Az emancipációt és a befogadást követően a zsidók és a keresztények közötti megnövekedett interakciók következtében megemelkedett a vegyes házasságok száma, ami a zsidó vezetők számára súlyos gondot okozott. Amint láttuk, Méhelynél a kérdés már korábban, 1930-ban felmerült. A „Zsidó Újság” fent említett cikke azt a kérdést vetette fel, hogy vajon a zsidóknak üdvözölniük kellene-e a vegyes házasságok megtiltására vonatkozó javaslatot. A benne kifejeződő nézet képviselője, annak negatív motiváltsága ellenére, elsődleges célt szolgált: az érintetlen közösség fenntartásának elősegítését. Mindamellet, folytatja a cikk, ez Méhely nézeteinek csak egy része. Azt is követeli Méhely, hogy tiltsák meg, hogy a zsidók keresztényeket alkalmazhassanak, ami a megélhetésüket súlyosan károsítaná. Méhely polgári jogokat akar elvonni a zsidóktól, ezért javaslatait határozottan el kellene utasítani. Amellett, az ókori asszír és babilóniai fogság óta, a fajok keveredtek és ma már nincsenek tiszta fajok, ahogyan ő állítja. A cikk egy héber közmondással zárul: „Nem kell a mézed, de a fullánkod sem” (Lo miduv’shch velo miuk’zech). Méhely követelése akkor is elvetendő, ha összhangban van a zsidó tör-

vénnyel és tartalmaz is némi „mézet”. Az ókori menekülésre való emlékeztetés arra utal, hogy Méhelynek nincs igaza, sem a zsidók, sem a magyarok nem képeznek fajt és ezért a zsidók valójában a magyar nemzet integráns részét alkotják.⁵³

Az 1935 szeptemberi nürnbergi törvények megtiltották a zsidók és a németek közötti házassági és szexuális kapcsolatokat. Decemberben Duschinsky Mihály Isaac (1871-1939), Rákospalota főrabbija, hanuka alkalmával mondott beszédében erre így reagált: „Ha korunk legveszélyesebb Hámánja súlyos büntetéssel sújtja a vegyes házasságot, akkor ezt talán isteni terveként kell felfognunk. Talán a Mindenható egy erőszakos ellenséget használ fel arra, hogy kényszerítsen minket a tóra tilalmainak betartására, amit mostanában elhanyagolunk. Átformálhatjuk ezt az eseményt Isten csodájává, ha önként ragaszkodunk családunk tisztasági parancsaihoz... és ha a gonoszok akadályokat gördítenek az elé, hogy világi tanulmányokat folytassunk, akkor az is egy isteni cselekedet lesz, mert újabban lelankadt a tóra iránti szeretet.”⁵⁴

Duschinskyt, a helyi orthodox közösség vezetőjét a híres pressburgi (Pozsony) Yeshivában avatták rabbivá és széleskörű világi tanulmányokat is folytatott. Modern nézeteket vallott, az európai kultúra hatása alatt állt és a vallási türelmet hirdette. Rákospalota egyike volt annak a néhány magyarországi helynek, ahol a közösség megmaradt osztatlanak, és nem-orthodox zsidók is tagjai voltak az orthodox kongregációnak.⁵⁵ Ez alkalommal Duschinsky, modern hozzáállása ellenére, úgy döntött, hogy ragaszkodik egy régi, hagyományos narratívához: Isten arra használja Izrael ellenségeit, hogy megbüntesse őket. Ézsaiás próféta szavait idézte fel az Izrael országa ellen irányuló asszír támadásra emlékeztetve: „Jaj Assiriának, haragom botjának, mert pálcza az ő kezében az én búsulásom!”⁵⁶ Annak lehetőségét vetette fel, hogy a nürnbergi törvények által Isten törekszik visszaterelni a zsidókat a helyes útra. Lehet, hogy ezek a törvények arra fogják őket készíteni, hogy átértékeljék vallási magatartásukat. Duschinsky ebben az értelemben nemcsak egyetért a nürnbergi törvényeknek ezzel a sajátos szakaszával, hanem úgy fogja fel, mint Isten egy lehetséges cselekedetét, amely eszmét az ultraorthodox körök teljesen magukénak tudnak érezni.

Duschinsky kifejezi azt az óhaját is, hogy a zsidó vallási gyakorlatnak önkéntesnek és nem világi törvényi eszközök által kikényszerítettnek kell lennie. Korábban hasonló megközelítést láttunk Ehrentheil Móricznál, az elfogadási törvényt megelőzően (1895).⁵⁷

1941-ben a magyar parlament jóváhagyta a fajvédelmi törvényt, amelyet *Harmadik zsidó törvénynek* is neveznek, s amely hasonló volt a nürnbergi törvényekhez. Az új rendelkezés megtiltotta Magyarországon a vegyes házasságokat és pontosan meg is határozta, hogy ki zsidó. A törvény végképp eltávolodott attól a fogalomtól, amelyet a magyarok tartottak fenn a 19. századtól kezdve az asszimiláció érdekében. Morális szempontból az volt a törvény legmegalázóbb hatása, hogy a zsidókat alacsonyabb rendű fajnak nyilvánította. A modern orthodox zsidók számára ez a következő dilemmát jelentette: megsértette azt az emancipációs törvényt (1867) által meghirdetett egyenlőséget, amelyhez ragaszkodtak, ugyanakkor előnnyel bíró helyzetet teremtett. Az orthodox hetilap, az „Orthodox Zsidó Újság” első oldalán ezt írta: „A vegyesházasság ártott a zsidóságnak és most kiderül, hogy az európai társadalom is elutasítja magától... Ha tehát a mai korban szükségesnek tartják a vegyesházasságot meggátlását, akkor nem szabad ezt egy percig sem lealázásnak tekinteni, bar bizonyos mértékben a társadalmi egyenlőség megszüntetési módjának van szána. De viszont meg kell értenünk, amikor azt hangoztatják, hogy ez nem gyűlöletből történik, hanem fajvédelemből.”⁵⁸

A cikk továbbá azt fejtegeti, hogy a vegyes házasságot az emancipáció korszakában a környező társadalom szorgalmazta, különösen Napóleon, aki az erőltetésével is megpróbálkozott. Ez a tendencia a 19. század során felerősödött, és komoly demográfiai fenyegetést jelentett az európai zsidók számára, különösen Magyarországon és Németországban.⁵⁹ Sok családi tragédiát idézett elő és nem kevés antiszemita vezető származott vegyes házasságból. Bár a szerző tudatában van annak, hogy a törvény a zsidókat másokhoz képest egyenlőtlennek tekinti, akárcsak Duschinsky korábban, ő sem tudja egyet nem értését kifejezni vele. Sőt, egyetért a faj védelmének elvével.

Azt az állítást, hogy a harmadik törvény nem gyűlöletet tükröz, a Magyarországhoz való lojalitásnak és a magyar társadalom iránti bizalomnak tudhatjuk be, amit a magyar orthodox zsidók ezekben az években még mindig megőriztek. Változatlanul „zsidó hitű magyaroknak” tartották magukat.

Egy hónappal később viszont egy vezércikk, amelyet ismét a harmadik zsidó törvénynek szenteltek, más hangnemet ütött meg. A képviselőház, írja a szerző, jóváhagyta az új törvényt és a zsidók számára hamarosan tilos lesz összeházasodni nem-zsidókkal. Néhány országban a vegyes házasságot a zsidók integrálásának irányában tett szükséges lépésnek tekintették, a zsidó vallás viszont ezt mindig

ellenezte. Egy képviselő úgy nyilatkozott, hogy a zsidók örülnek a törvénnyel, mivel egybeesik vallási előírásaikkal. „Ezt a vallási tilalmat százszázalékosan valljuk és vállaljuk, de nem 'örülünk' a javaslatnak... Örülnénk ha a törvényben kifejezésre jutott volna a vallási elv, azaz ha így mondták volna ki: 'keresztény felekezetű nem köthet házasságot izraelita felekezetűvel'... Azonban a képviselőház vitájában alig volt szó vallásról, felekezetről, hanem fajról... de a fődolog annak kihangsúlyozása, hogy a zsidó külön faj... a zsidó idegen fajnak számít a hazában, ahol mindig magyarnak érezte magát. S ez az oka annak' amiért nem 'örülhetünk'... A javaslat indokolása szembeállítja Magyarországon a zsidóságot egyrészt a magyarsággal, másrészt az árja fajhoz tartozó nemzetiségekkel. Sőt megállapítja, hogy a cigány és a zsidó egyezik abban, hogy... nem asszimilálható, de mivel a cigány rétegek életstandardja a társadalmi rétegek legalsó szintjén van, azért nincs cigányprobléma.”⁶⁰

Ezek után a cikk felszólítja a zsidókat, hogy térjenek vissza vallásukhoz és hagyományaikhoz, és összehasonlítja a jelenbeli helyzetet Izrael országának helyzetével a Második Templom lerombolását megelőzően, 19 évszázaddal korábban. Ez az összevetés a jelen kérdéseit a csapások és tragédiák hagyományos narratívájába helyezi bele. De a szerző még mindig úgy látja, hogy a zsidók a magyar nemzet vallási kisebbségeinek egyikét alkotják, és Magyarországot változatlanul hazának tekinti. Kifejezésre juttatja azt is, hogy nem ért egyet azzal az állítással, miszerint a zsidók képtelenek asszimilálni (az asszimiláció itt használt fogalma a kultúrához való alkalmazkodást jelent, a zsidó hit megtartásával); a magyarrá válás álma nem homályosult el. Természetesen ellenzi a vegyes házasságot, de aggódik a zsidóknak a többiekétől való elkülönülése miatt, így vonakodik attól, hogy egyetértson a törvénnyel. A frusztráltság és sértettség érzelmileg rossz érzését juttatja kifejezésre, de enyhe módon reagál: „nem vagyunk boldogok”.

Stern Samu, a neológ irányzat elnöke, hasonlóképpen reagált, amikor 1941 augusztusában a zsidó közösség gyűléséhez fordult: „Azt tapasztaltuk, hogy a közhangulat siralmas mértékben megromlott az új házassági törvényről szóló országgyűlési viták idején. Habár nem ellenezzük a zsidó-keresztény házasságok megtiltását, mivel ezek hozták magukkal a kikeresztelkedések legnagyobb részét, mégis fel kell emelnünk a szavunkat a kikeresztelkedésnek a teljes asszimilációval való összekapcsolása ellen, és azzal a kitéttel szemben [amelyet a törvény ellenzői felvetettek], hogy az áttérteknek nem lehet megengedni, hogy »visszasüllyedjenek« a zsidóságba. Mintha a

zsidóság, a zsidó vallás, amely elsőként hirdetett monoteizmust és a kereszténység bölcsője volt, olyan alacsony rendű kategóriát képviselne, amelyhez való ragaszkodás »visszaesést« jelentene. Rá kell mutatnunk arra, hogy különösen sértő az ún. »faji alapra helyezés« paragrafusa, amely törvény jelleggel szól alacsonyabb rendű fajról.”⁶¹

Akárcsak az orthodox újságírók, Stern sem ellenzte a vegyes házasságok tilalmát, de tiltakozott a zsidók megalázása és az ellen a felfogás ellen, amely szerint a zsidók nem lehetnek magyarok a vallásuk fenntartásával egyszerre. Stern is sértve érzi magát a törvény miatt. A modernizálódó orthodox irányzatot képviselő „Zsidó Újság”, amint láttuk, hasonló érzéseket juttatott kifejezésre a *numerus clausus* esetében. Nem meglepő módon elsőként a neológ zsidók éreztek szégyent és frusztráltságot az antiszemitizmussal szembeesülve.

A diszkrépancia a legtöbb magyarországi zsidó magyar identitása és a harmadik zsidó törvény között nyilvánvaló és zavaró, de nem fejeződött ki olyan explicit és tiszta módon, mint a *numerus clausus* esetében. A nyugati orthodox és a neológ reakciók ez esetben teljesen hasonlóak voltak.

KÖVETKEZTETÉSEK

A fenti esetek a nyugati orthodoxia sajátos problematikus dilemmáit tükrözik, miközben próbál két világban, a modernben és a hagyományosban élni, és magát a magyar nemzet részének tekinti. Az orthodoxia kitarzott a régi hagyományok mellett, amelyek fokozatosan vesztek a zsidó közösségre gyakorolt hatóerejükből, másrészt viszont az új törvényhozás visszatéríthette eltávolodott testvéreiket a hagyomány körébe. Ezért vonzóknak tűnt egyetérteni a törvényekkel vagy legalábbis nem emelni ellenük kifogást. A keleti orthodoxia, amely hagyománykövetőbb volt, elszigeteltebb és el volt foglalva saját benső világával, mindkét esetben tartózkodott a megszólalástól. Az orthodoxia nyugati része ambivalensebb volt és többnyire frusztráltsággal reagált.

Mindkét esetben, a *numerus clausus* és a harmadik zsidó törvény esetében is a „kedvező” következmények csak másodlagosnak tűntek a zsidók „másoknak” és nem magyarnak tekintett státuszához képest. A magyar hovatarozás a nyugati orthodoxia által szóvá tett központi téma volt az emancipáció óta, és az évek során uralta a korabeli eseményekre adott reakcióinak többségét.

Mindkét irányzat vezetői hasonlóképpen reagáltak a vegyes házasságok tilalmára, eltérően a *nume-*

rus clausus-tól, mivel a kérdés túlságosan is középonti volt mindkettőjük számára, és nem lehetett egykönnyen elvetni. Érintette mindkét irányzatot, szemben az előző esettel, amely lényegében csak a neológ-liberális zsidókat sértette. Ezért az eltérés itt a nyugati orthodoxia és a neológ irányzat álláspontja között elhanyagolható volt.

A *numerus clausus* esetében a tiltakozás igen hangsúlyos és a sajtó által nyíltan kifejezett volt, míg a vegyes házasság kérdésében a reakciók visszafogottabbak voltak, és a jóváhagyás és a „nem vagyunk boldogok” között variálódtak. A különbség annak tudható be, hogy a húszas és a negyvenes évek között megváltozott a politikai légkör. A húszas években a monarchia régi szép idejében kialakult „magyar érzés” láthatóan erősebb volt. Ez az elutasítás két évtizede után nyilvánvalóan legyengült. Ráadásul az „Orthodox Zsidó Újság”, elődjéhez, a „Zsidó Újság”-hoz képest hivatalosan szűkebb témákra szorítkozott és nem foglalkozott politikai ügyekkel.⁶² De a legfontosabb, mint korábban említettük, a két törvény közötti különbség volt. A vegyes házasságok megakadályozása sokkal alapvetőbb és fontosabb volt a zsidó hagyomány szempontjából, így a törvényt nemkívánatos velejárói ellenére elfogadták.

A neológ és orthodox zsidók közötti határt szokás úgy tekinteni, mint a magyarországi zsidóságot megosztó fő vonalat. Ezt a nézetet felerősítette az 1868-ban bekövetkezett szervezeti szakadás, a „végzetes szakadás”, ahogyan Jacob Katz nevezte.⁶³ A történész Simon Dubnov úgy írta le a magyar zsidóságot, mint két elkeseredetten szemben álló tábor, amelyek semmiben nem képesek egyetérteni. Magyarrá asszimilálódott neológok az egyik oldalon, és antimodern szélsőséges orthodoxok a másikon, anélkül, hogy lenne olyan közvetítő tábor közöttük, mint a neo-orthodoxia Németországban.⁶⁴ Azonban a nyugati orthodoxia modernizálódott, válaszaik jelentősen eltértek a keleti orthodoxiától, és tendenciájukban egy vonalba kerültek a neológok reakcióival. Elsőként a neológ zsidók modernizálódtak, de az emancipációs törvényt követően nem sokkal a nyugati orthodox zsidók elkezdtek részt venni a magyarosodásban és a modernizációs folyamatokban, miközben hívek maradtak vallási felfogásukhoz. Ez a neológ és nyugati orthodox világnézet közötti közelség egy másfajta felosztási vonalat sugall a magyar zsidók körében: ennek a vonalnak az egyik oldalán a keleti orthodoxia áll, míg a másikon a közösség többi része, a neológok, a világiak és a nyugati orthodox zsidók.

Angolból fordította: Csikos Ella

JEGYZETEK

- ¹ „Amikor Méhely professzor ugyanazt akarja, mint a tóra”, *ZsÚ*, 1930. febr. 28., 1. o.
- ² „Tizenkét röpirat II”, Budapest, 1881. július, 158. o.
- ³ Az ortodox kifejezés ebben a tanulmányban olyan egyénekre vagy közösségekre vonatkozik, amelyek a nemzeti ortodox áramlathoz kapcsolódtak, függetlenül vallási magatartásuktól.
- ⁴ Jehuda Cvi Blum, „She erit Israel” (*Responsa*, héber nyelven), Jeruzsálem 1973, 92. o.
- ⁵ Shalom Vieder, „Mashmia Shalom” (*Responsa*, héber nyelven), New York 1971, 264. o.
- ⁶ Paul A. Hanenbrink, *In Defense of Christian Hungary* (A keresztény Magyarország védelmében), Ithaca 2006, 15–23. o.
- ⁷ Mislovics Erzsébet, „A magyar orthodoxia a századfordulón (1891–1906)”, *Múlt és Jövő* 2006, 60–64. o.
- ⁸ Nathaniel Katzburg, „A zsidók vallási egyenlőségért folytatott harca a 19. század utolsó évtizedében”, *Zion* 22 1957–8, 130–131. o.
- ⁹ Jacov Katz, „A magyar zsidóság egyedisége”, *Molad* 6 1973, (héber nyelven), 196. o. [Jakov Katz művei magyarul: Jakov Katz: Hagymány és válság. Múlt és Jövő, 2005. jószef Ben Dávid, Nataniel Katzburg (társszerzők), Michael K. Silber (szerk.): Magyar zsidó történelem - másképp.]
- ¹⁰ A magyarországi orthodox irányzat modernizációs folyamatáról l. Jehuda Hartman, „A zsidó orthodoxia államhoz és antiszemitizmushoz való hozzáállásáról Magyarországon az 1867 és 1944 közötti években”, PhD disszertáció, Bar Ilan Egyetem, 2016 (héber nyelven)
- ¹¹ A keleti orthodoxián ebben a tanulmányban nem egy földrajzi helyet értünk, hanem egy a kelet-európai zsidóságra jellemző életstílust és jellegzetességeket. Ugyanez érvényes a nyugati orthodoxiára is. A nyugati területeken a legtöbb zsidó német vidékekről származott, a Keleten élők pedig főképpen Kelet-Európából, elsősorban Galíciából. A két csoport között figyelemre méltó különbségek voltak a világi oktatás szintje és társadalmi-gazdasági tényezők tekintetében. De nem földrajzi értelemben vett különbségekről van szó: voltak az ország keleti részén nyugati orthodox közösségek is és fordítva. V. ö. Karády Viktor, „Religious Divisions, Socio-Economic Stratification and the Modernization of the Hungarian Jewry after the Emancipation” in „Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945” (szerk. Michael Silber), Jerusalem 1992, 161–184. o.
- ¹² Az ultraorthodoxia fejlődéséről l. Silber, „The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition’ in Jack Wertheimer, „The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era”, New York 1992, 23–84. o.
- ¹³ Jacov Katz, „A begyógyíthatlan seb: Az orthodox zsidók elszakadása a központi közösségtől Magyarországon és Németországban”, Jerusalem 1995 (héber nyelven). Ben-Zion Jakobowits, „Emlékezz a régi napokra”, 4 kötet, héber nyelven, Beney Berak 1986, átfogó beszámolót nyújt a hosszú vitáról a szélsőséges orthodoxia (Haredi) nézőpontjából. További információk találhatóak az 1868-as kongresszust követő vitáról in Keren-Kratz Menachem, „The Politics of Jewish Orthodoxy: The Case of Hungary 1868–1918”, *Modern Judaism* (Oxford Academic), Vol. 36 Issue 3 2016, 217–248. o.
- ¹⁴ Az arányok 1910-ben a következők voltak: orthodoxok 51,9%, neológok 43,1%, 1930-ban: orthodoxok 30,4%, neológok 65,7%. Zeke Gyula, „Szakadás után” in „Hét évtized a hazai Zsidóság életében” (szerk. Bánai László, Budapest 1990, 152. o.
- ¹⁵ Kovács M. Mária, „The Numerus Clausus in Hungary 1920–1945”, in „Alta Mater Antisemitica” (szerk. Regina Fritz), Wien 2016, 58–111. o. Komoróczy Géza, „A zsidók története Magyarországon” II, Budapest 2012, 418–428. o. Egressy Gergely, „A Statistical Overview of the Hungarian Numerus Clausus Law of 1920”, *East European Quarterly*, XXXIV, No. 4 2001, 447–464. o. Karády és Nagy (szerk.), „The Numerus Clausus in Hungary”, Budapest 2012. Nathaniel Katzburg, *Antiszemitizmus Magyarországon 1867–1944, 1992* (héber nyelven), 103–105. o.
- ¹⁶ Beleértve az országgyűlési törvény alátámasztására felhozott indokokat: „Láttuk nemrég, hogy az egyetemeinkről kikerülő diákok, akik nem találták meg helyüket a társadalomban, a legveszélyesebb elemek közé tartoznak”. Nathaniel Katzburg, „The Hungarian Numerus Clausus Struggle in the League of Nations”, *Bar Ilan Yearbook* 1970 (héber nyelven), 271. o.
- ¹⁷ Egressy Gergely, „A Statistical Overview of the Hungarian Numerus Clausus”, 2001, 451. o. A zsidó népesség tekintélyes része városlakó volt és a polgári középosztályhoz tartozott, ez alkotta a felsőoktatásban tanuló diákság fő forrását. A zsidó diákság százelőket arányát ezen a népességrégszen belül tekintve ez az arány nem kimagasló.
- ¹⁸ Kovács M. Mária, „The Numerus Clausus in Hungary 1920–1945”, in „Alta Mater Antisemitica” (szerk. Regina Fritz), Wien 2016.
- ¹⁹ Uo. 282. o.
- ²⁰ A fent említett Lichtenstein rabbi volt a kezdeményezője és szerzője a „Nagymihályi Határozatok”-nak, amelyben a neológ irányzattól való elkülönülés elveit rögzítették.
- ²¹ 1920 és 1930 között a kedvelt neológ hetilap, az *Egyenlőség*, majdnem 200 szerkesztőségi cikket szentelt a numerus clausus kérdésének.
- ²² Nathaniel Katzburg, „The Jewish Question in Hungary in the Inter-War Period – Jewish Attitudes”, in B. Vago and G.L. Mosse (szerk.), „Jews and Non-Jews in Eastern Europe 1918–1945”, New York 1974, 116. o.
- ²³ A gyakorlatban az új kritériumok kizárták a zsidókat is, de mivel nem voltak faji jellegűek, a „Joint Committee of British Jews” egyetértett velük. Nathaniel Katzburg, „Vita a magyar numerus clausus-ról a Népszövetségben”, *Bar Ilan Yearbook* 1970 (héber nyelven), 282–283. o.
- ²⁴ „Numerusz klauzus, cionizmus, statuszkvó-szervezkedés”, *ZsU*, 1927 nov. 25, 1. o.
- ²⁵ *Zsidó Szemle*, 1927, jan. 12.
- ²⁶ *Zsidó Újság*, 1927, nov. 25. 1. o.
- ²⁷ „A mai Hámánok”, *ZsU* 1933, márc. 12. 1. o. Ld. továbbá a tiszaezlári vérváddal (1882) kapcsolatban Jacob Prager, „Torat Ya’akov-Derashot” (Beszéd, héber nyelven) Jerusalem 1989, 134. o.
- ²⁸ A hatóságok 1939 elején megpróbálták a fogalom jelentéskörét tisztán vallási tárgyakra korlátozni, az újság nevét „Orthodox Zsidó Újság”-ra változtatták (OZsU) és új főszerkesztőt neveztek ki, a hetilap jellege mégis lényegében változatlan maradt.
- ²⁹ Volt néhány rabbinikus publikáció héber nyelven, de témakörük a halachic-ra korlátozódott, olyan tárgyakra, amelyekben kerülték az aktuális napi kérdésekkel való foglalkozást.
- ³⁰ „A felsőházi vita frázisai”, *ZsU*, 1928, márc. 23, 1. o.
- ³¹ „A diák-tüntetések hetében”, *ZsU*, 1928, okt. 26. 1. o.
- ³² „Numerusz klauzus, cionizmus, statuszkvó-szervezkedés”, *ZsU* 1927, nov. 25, 1. o.
- ³³ A „Brit Zsidók Egyesült Bizottsága” képviselője

- ³⁴ „Erkölcs és külföldi intervenció”, ZsU 1928, márc. 23, 1. o.
³⁵ „Erkölcsi szempontok a numerusz klauzuzsnál”, ZsU 1928, jan. 13, 1. o.
³⁶ Pl. „Félmivelttség”, ZsH 1901, márc. 21, 1. o.
³⁷ Pl. „Nagyságos antiszemita” (ironikusan), ZsH 1900, febr. 22, 1. o.
³⁸ Pl. ZsU 9/3/1926, ZsU 11/1/1929, ZsU 18/12/1931, ZsU 25/12/1936
³⁹ Pl. ZsH 18/1/1900, ZsH 13/6/1901, ZsH 27/6/1901, ZsU 16/4/1926, ZsU 27/4/1928, ZsU 10/7/1933
⁴⁰ Pl. ZsU 9/12/1927, ZsU 17/2/1928, ZsU 1/12/1943, ZsU 10/2/1944
⁴¹ „Rabbik szólnak a néphez”, ZsU 1932, febr. 5, 1. o.
⁴² „A relativitás hazai válfaja”, ZsU 1927, febr. 18, 1. o.
⁴³ „A numerusz klauzus száműzöttjei helyén”, ZsU 1926, dec. 17, 2. o.
⁴⁴ „A felekezeti anyakönyvelés ügyében”, ZsU 1932, nov. 25, 1. o.
⁴⁵ „Az egyetemi gettó”, ZsU 1933, dec. 1, 1. o.
⁴⁶ „Antiszemita tüntetések Budapesten”, ZsU 1936, nov. 13, 1. o.
⁴⁷ „Még egy numerus clausus?”, ZsU 1931, aug. 28, 1. o.
⁴⁸ Jacov Katz, „Masoret Umashber” (Hagyomány és válság) (héber nyelven), Jerusalem 1957, 41–44. o.
⁴⁹ Ben Halpern, „Reactions to Antisemitism in Modern Jewish History”, in J. Reinharz (szerk.), „Living with Antisemitism; Modern Jewish Responses”, Hanover and London 1987, 5. o.
⁵⁰ Uo. 6. o.
⁵¹ Konrád, „Jewish Perception of Antisemitism in Hungary Before World War I”, in „Jewish Studies at 6th CEU IV”, Budapest 2005, 184–185. o.
⁵² Uo. „Az utolsó lecke”, Egyenlőség 1912, okt. 8, 4. o.
⁵³ „Amikor Méhely professzor ugyanazt akarja mint a Tóra”, ZsU 1930, febr. 28, 1. o.
⁵⁴ Isaac Michael Duschinsky, „Mivhar Derashot” (Válogatott beszédek) (héber és magyar nyelven), Budapest 2005, 151. o.
⁵⁵ Uo. 44–35. o.
⁵⁶ Ézsaiás könyve, 10, 5
⁵⁷ V. ö. 8. lábjegyzet
⁵⁸ „Zsidó törvény és zsidótörvény”, OZsU, 1941, jún. 10, 1. o.
⁵⁹ A trianoni Magyarországon a vegyes házasságok aránya 10%–14% volt. Nathaniel Katzburg, „Hungary and the Jews; 1920–1943”, Ramat-Gan, Israel 1981.
⁶⁰ „Faj és felekezet”, OZsU 1941, júl. 10, 1. o.
⁶¹ Katzburg fordításában. N. Katzburg, „Hungary and the Jews; 1920–1943”, 1981, 181. o., in Lévai Jenő (szerk.), „Védelmünkben (vezércikkek, tanulmányok, vitacikkek)”, Budapest 1942, 18–19. o.
⁶² 1938 vége felé a hatóságok „Zsidó Újság”-ot betiltották, az új „Orthodox Zsidó Újság” témakörét pedig vallási és adminisztratív kérdésekre korlátozták.
⁶³ Jacov Katz, „A végzetes szakadás”, Múlt és Jövő, Budapest 1991
⁶⁴ „World History of the Jewish People” (héber nyelven – Divre Yemei ‘Am ‘Olam), Vol. 9, Tel-Aviv 1958–9, 201. o., a rövid (1 kötetes) változatban Tel Aviv 1954, 628. o.

A Brüll Bormanufaktúra ajánlata

Tokaji Kóser Furmint 5769 (2008) édes
 Tokaji Kóser Furmint 5772 (2011) száraz
 Tokaji Kóser Furmint 5775 (2014) édes

A pincészet budapesti lerakata további 9 fajta száraz, édes és aszúborot tart raktáron, különböző évjáratokból, valamint egyedülálló különlegességeket, mint pl. a Triászt.

A Brüll Bormanufaktúra borai több mint százéves saját furmint tőkékről származó válogatott fűrtökből készülnek, hagyományos borászati eljárással.

A kóser borokhoz a heksert Radnóti Zoltán rabbi adja.

Minden palack külön számot visel, és a címkére pedig a megrendelő neve, s kívánságra, külön szöveg nyomtatása is kérhető.

Közvetlenül a borásztól kaphatnak információt a megrendelhető borokról és a szállítás feltételeiről.

brull@brullnote.com

vagy a +36 20 5192323 telefonszámon